

СТІЙКІСТЬ ОБРАЗУ ЯК ПРОЯВ СТАБІЛЬНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ XI-XVII СТОЛІТЬ

У статті дається характеристика образності фразеологічних одиниць німецької мови XI-XVII століть. Образність як семантична ознака ідіом знаходиться у відношенні прямої кореляції з образом, представленим у внутрішній формі: яскрава образність є наслідком чіткого усвідомлення образу, затемнення образності - результат забуття образу.

Образність є однією з найважливіших властивостей фразеології, пов'язаною із здатністю мовних одиниць створювати наочно-почуттєві уявлення про предмети й явища дійсності. Формування значення ідіом, що супроводжується перетвореннями вербального кодування різноманітних ситуацій, які надаються картиною світу, пов'язаною з такою сутністю як внутрішня форма. У найзагальнішому вигляді внутрішня форма розглядається як спосіб організації значення з включенням у нього стосовно до ідіом поняття образу.

Одним із факторів стабільності образу є стійкість асоціацій, зв'язаних із культурою народу - носія мови. Фразеологізми, що відображають типові уявлення, можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світосприйняття й виступати мовними експонентами культури. Типовість образів, покладених в основу значення фразеологічної одиниці (ФО) - це плід колективного уявлення лінгвокультурної спільності про певний груповий досвід [1, 249-250].

А.Д. Райхштейн відзначає наявність фразеологічних одиниць, загальне значення яких якоюсь мірою асоціюється з переносним значенням одного з компонентів, що грає роль семантичного „центра” ФО, наприклад, ряд ФО з фразеологічно активними лексемами *Kopf*, *Auge*, *Hand*, *Herz*. Підставою для

образного переосмислення при цьому служать ті самі семи: *Kopf* - „*Intellekt*”, *Auge* – „*Wahrnehmung*”, *Herz* – „*Gefühl, emotionale Einstellung*” та ін. [2, 54].

В.М. Телія вживає стосовно таких компонентів термін „символ” як асоціативне „заміщення” словозначенням деякої ідеї. Наприклад, не реалії серце, рука є символічними носіями в ідіомах типу „серце кров'ю обливається”, „тримати в руках”, але іменники, власні значення яких заміщені символами: серце - це орган почуттів, рука - це влада [1, 243]. Крім символів, існують еталони - характерологічні підміни властивостей людини або предмета якою-небудь реалією - персоною, натуральним об'єктом, річчю, що стають знаком домінуючих у них, з погляду побутово-культурного досвіду, наприклад, зразком дурості для російської ментальності є баран, еталоном мінімальної грошової одиниці - копійка і т.д. [1, 242-243].

Аналіз образних одиниць текстів малих поетичних форм дозволив нам вичленувати використовувані у середньовісній німецькій мові (свн.) символи й еталони, а порівняння усталених словосполучень (УС) із цими компонентами в діахронії свідчить про їхню стійкість. Так, у свн. *herz* мало стійку асоціацію – „*Sitz der Gefühle*”. На цій основі виділені дієслівно-субстантивні та прийменникові словосполучення, що відбивають за семантикою відношення між людьми, наприклад: прийменник + *herz* + *gên, komen, vallen, brechen* - „проникнути в душу, торкнутися почуттів”; *herz* + дієслово зі значенням придбання, постачання. Лексична наповнюваність пов'язується зі сприйняттям серця як предмета, інколи посудини, звідси зв'язаність із такими дієсловами, як *geben, gewinnen, brechen: daz herze gehen, gewinnen, brechen, benemen*

Різноманіття дієслів обумовлює варіативність словосполучень. Виявлено чергування прийменникового компонента (*in ein herze/an daz herze komen; an(daz) herze/ze herzen gên*); можлива поява слів-супровідників (*durch diu herzen brechen / in herzen grunt brechen / in herze brechen*). Цікаво відзначити, що в якості суб'єктів до прийменникових конструкцій відносяться іменники, які позначають живі істоти (*wîp*) та неживі предмети (*güete, swaere, smerze, leide*).

Значення символу *Herz* збереглося й у сучасній мові: *j-m. das Herz brechen, sein Herz verlieren, etw. auf dem Herzen haben* та ін. Словосполучення *Herz* з іменником *Blut* або словами, утвореними від нього (*bluten, blutend*) виражає страждання. Це значення обігрується вже у свн.: *zehant viel mir daz bluot von herzen ûf die sêle mîn* [3, 229]. У новонімецькій мові (нн.) вживаються одиниці *blutenden Herzens* „із важким серцем”, *das Herz blutet jmdm.* „у когось серце кров'ю обливається”. Проте не у всіх висловлюваннях серце сприймається тільки як орган почуттів, на перший план може виступати його значення як життєво-важливого органа. Прикладом такого вживання може служити УС *in daz herze sniden*. Щоб краще усвідомити семантику одиниці, наведемо контекст:

nît und al boesiu lêre

daz müeze in daz herze snîden,

sô daz si sterben und deste ê [4, 534].

Snîden має у свн. значення „*schneiden, schneidend eindringen, stechen*” [3, 201]. Можливо, свн. УС якось корелює з нн. *jmdm. das Messer ins Herz stechen*. У всякому разі, визначаються загальні семи „простромити, ранити серце”. Соматизми *Auge, Ohr* асоціюються із зоровим або слуховим сприйняттям. Звідси можливість наступної моделі УС: прийменник + КС (орган сприйняття) + *gên* -> „почути”, „побачити”, „звернути увагу”. У моделі можливі чергування прийменників: *in ôre/in ôren/vür diu ôren gên*.

Компонент *ouge*, крім дієслова *gên* (*dur ougen gên*), сполучається з переосмисленим дієсловом *grîfen* (*j-m. ins ouge grîfen*). УС із цим дієсловом сприймається як більш експресивне завдяки переосмисленню. Значення одиниці близьке до семантики нн. *ins Auge fallen, springen* „упадати в око, привертати увагу”, більш експресивних за рахунок дієслівних компонентів. Є випадки, коли те саме слово може одержати різне символічне оформлення, у залежності від того, які ознаки висуваються на перший план.

Наприклад, в УС свн. *in hant (handen)/ze henden stên* слово-компонент *hant* виступає як символ влади. Така асоціація походить від тексту Біблії, де говориться про те, що життя людей та їхні долі знаходяться в руках Божих,

тобто в Його владі: порівн. свн. *Anevanc und ende stânt in gotes hende* [4, 896]. УС з компонентом *Hand* із тим же значенням зафіксовані також пізніше: 15-16 ст.: *mein Leben steht in deiner Hant*. Модель словосполучень виглядає таким чином: прийменник + КС (соматизм, символ влади) + *stên* -> „знаходитися в чийсь владі”. В інших УС *hant* може виступати як символ захисту, турботи: прийменник + КС (соматизм, символ турботи) + *tragen* -> „піклуватися про кого-н.”. Це значення символу таке ж стійке в діяхронії, як і перше: свн. *ûf hant/ûf den handen tragen*; нн. *auf Händen tragen* (порівн. з укр. „носити на руках”). Крім того, *Hand* може виконувати функцію еталона.

У якості символів можуть виступати не тільки соматизми. Так, символічний зміст іменника *Dorn* можна позначати „труднощі”, „неприємність” („*disiu frage ist ein dorn*” у Фрейданка), порівн. фразеологізми, утворені з використанням даного компонента: *in den Dorn fallen* „*in Sünde geraten*”; *einem den Dorn in den Fuß stecken* „*ihm etw. Böses antun*”. Остання одиниця, зафіксована вже у свн.: *ir woldet uns des schaden dorn hân gesteckt in den fuoz* [4, 327]. З іменником використовується означення, що виражається іменником у родовому відмінку й уточнює значення словосполучення.

У свн. широко розповсюдженим є біблійне висловлювання *einem ein Dorn im Auge sein* „*jmdm. unerträglich, verhasst sein*”. У свн. одиницях компонент *ouge* вживається у формі множини:

*Erst mir in den ougen niht ein dorn,
der mir hie ze vröiden ist geboren* [4, 916].

Пор. *er ist ein helt ze handen
und sînen viânden*

in den ougen ein dorn [4, 328].

Стійкими є образи словосполучень, які мають у якості компонентів еталони. Ми уже відзначали особливе відношення середньовічної людини до природи. Вона зіставляє себе з усім іншим світом, вимірює його своїм масштабом, цю міру вона знаходить у самій собі, своєму тілі, діяльності. Людина виступає в якості „міри всіх речей”. Звідси природні виміри простору в

співвіднесенні з людським тілом, як у свн. висловлюванні *einen fuoz von jmdm. komen* „відійти від кого-л.”: *sô kame ich niemer einen fuoz von ir* [4, 309] (укр. „не відходити ні на крок”). Цей іменник сполучається з дієсловом *treten*: *fuoz ûz etw. treten*; у Рейнмара: *ûz tugenden, ûz dienstefuoz treten*. Значення одиниці в порівнянні з першою більш узагальнене й визначається як „відхиляти що-н., відмовлятися від чого-н.”; *fuoz* в обох висловлюваннях виступає еталоном близької відстані. Як еталон виміру простору іменник зберігся дотепер (одне зі значень *Fuß* – „фут”; *keinen Fußbreit nachgeben*). Порівнюємо також можливість „еталонного” прочитання іменника *Hand* поряд із символічним: свн. *ein spengelohsen gürtel, baz denne einer hende breit* [4, 932].

Як еталон мінімальної величини використовується в УС іменник *hâr* (*bildl: das geringste*, [3, 82]):

du (Gott) ensolte uns niht hares breit [4, 1049]

daz untât nider hâres breit an dich mac gefirmen [4, 954]

Існують також образні порівняння, побудовані на аналогічній асоціації з товщиною волосини: *so grôz als umb ein hâr*. Словосполучення збереглися й у сучасній мові: *um ein Haar* „на волосину, трішки”; *um kein Haar* „ні на йоту”. Для мови характерні процеси семантичної деривації слів-еталонів на базі традиційних порівнянь: їх „вилучення” з порівняльних конструкцій і залучення через процеси вторинної номінації у лексико-семантичну систему мови [1, 242]. Так утворюються фразеологізми, що включають до свого складу в якості компонентів слова-еталони. Подібні процеси властиві уже свн. мові: *si gaebe umb êre niht ein hâr* [4, 887], де *hâr* виступає в якості еталону мінімальної кількості (порівн. також: *bin ich der volle ergeben son hilfet mich / min wol tuon niht ein hâr* [4, 1049]).

Людина не тільки „вимірює” світ своїми категоріями, але й намагається знайти в світі відображення своїх якостей, властивостей, цінностей. Як пише В.М.Телія, не тільки „людина - міра всіх речей”, але в певному відношенні „річ - міра всіх людей” [1, 242]. На цій основі виникають порівняння з тваринами, рослинами, предметами: свн. *vester dane ein adamas, wilder danne ein rêch, wis*

alsam ein snê. Розглянемо одну з таких одиниць більш докладно. Уже з 13 століття іменник *Bohne* використовувався для вираження чогось незначного (одне зерно квасолі не має цінності). У піснях німецьких мінезінгерів зафіксовано образні порівняння з цим компонентом із варіантами числівника:

min vorderunge ist ûf in

kleiner danne ein bône [4, 235].

Пор. *der selbe dunket sich mêt denne drîer bônen wert* [4, 932].

Штрасбург у „Tristan” вживає цей компонент у складі дієслівного словосполучення: *sin haeten umbe ein bezzer leben niht eine bone gegeben* [4, 235]. Висловлювання використовувалося й у ранньонімецькій мові (рнвн.): *man kepmpfet umb ein sach, die nit einer bonen wert ist* (Luther), збереглося в нн.: *nicht die Bohne „nichts”, keine Bohne wert „wertlos”*. Незважаючи на наявність варіантів у синхронії і діяхронії, тотожність образу в одиницях безсумнівна.

Ми уже відзначали тісний зв'язок виникнення образів, символів, еталонів із культурою народу, його звичаями, традиціями, уявленнями. Останні є динамічними категоріями, а з ними змінюється й зміст символів. Так, у свн. іменник *mezzet* асоціювався з владою в родині. Ніж (*Messer*) був одним з атрибутів хазяїна будинку (*Herr im Haus*) поряд із *Bruch* („eine Art Hose”) і *Tasche*. Якщо в родині був розлад, роль хазяїна намагалася грати дружина, привласнюючи собі відповідні атрибути: *si treit das lenger messer und zürnet swenne ich frölich wesen wil* [4, 1049] (значення ідіоми „Herr in Ehe sein”. У сучасній мові це значення символу втрачено, і дане сполучення вийшло з ужитку. Свн. одиниця *daz mezzet bî dem hefte haben* (Ottokars, öster. „Reimchronik”) із значенням „Macht, Gewalt haben” зараз частіше зустрічається у варіанті *das Heft in der Hand haben* (Heft у значенні „рукоятка, ручка” - висловлювання засноване на асоціації з воїном, який міцно тримає меч і добре володіє зброєю [4, 687]. У нн. слово *Messer* асоціюється з погрозою, порівн.: *jmdm. das Messer an die Kehle setzen; einem selbst das Messer in die Hand geben*.

Семантичні трансформації образу, що припускають його зміну або „стирання”, не завжди мають як наслідок зникнення ідіоми. Вона може й зберегтися в мові. Цей процес спостерігаємо на прикладі клятв:

свн. *semmir min bart* [3, 154]

нн. *bei meinem Barte*

Клятва засновується на тому, що раніше борода сприймалася як символ чоловічої гідності (*Manneswürde*). З погляду сучасної мови значення клятви є незрозумілим. Образ „стерся”, тому що звичай, який стоїть за ним, зник (торкання бороди), але ідіома в мові збереглася завдяки стабільності структури, формульності, характерної для клятв.

Протилежним семантичному процесові „стирання” є створення більш яскравого образу ідіоми, наприклад, при заміні компонента фразеологізму, що являє собою „ядро” словосполучення: *ein bern (esel) harfen lêren etw. ûf die brâ (Nase) binden brâ (Nase) rimpfen*

Ми відзначили також можливість різної коннотації ідіом у зв'язку з різним змістом символів. І все-таки ці одиниці можна визнати варіантами на основі тотожності їхньої внутрішньої форми. Наприклад, тотожність ідіом з варіацією компонентів *ber/esel* щодо внутрішньої форми пояснюється тим, що конкретні уявлення зведені до одного гештальта, у якому абстрагувалося загальне уявлення про безглузду ситуацію навчання тварини грі на музичному інструменті. Єдність внутрішньої форми є, безумовно, важливою підставою для встановлення тотожності словосполучення, але воно повинне підкріплюватися єдністю структури й значення. Зміна хоча б одного елемента може привести до порушення тотожності. Проілюструємо дане положення на прикладі одиниць із компонентом *Bank*. Спочатку *Bank* асоціювалося із соціальним становищем, відповідно до якого займалося місце на лаві, наприклад, у церкві, у середньовічному Рейхстазі, де існувала так звана „Fürstenbank”. Висловлювання з цим іменником може позначати рівність. З 13 століття зафіксовано словосполучення *durch die Bank* „усі без винятку, не перебираючи”. Воно бере

початок в етикеті. Під час трапез гості обслуговувалися в тій послідовності, у якій вони сиділи на лаві за столом.

*die Wirtschaft was also getân
daz sie im alle sageten danc.
rîche unde arme **durch die banc**,
der pflac man vollenclîch alsô,
daz sie alle im gute waren vrô [4, 142].*

Згодом одиниці з компонентом *Bank* стали служити для вираження відношення до чого-н., кого-н. Так, місце під лавою призначалося для того, що не представляє цінності:

свн. *wil si mit ir iht werben des muos si **vorn under einer bank** [3, 105]*
(*si die mute* - у даному випадку „прихильність”)
порівн. рнвн. *er (Papst) leszt das evangelium
unter der bank liegen [4, 142]*

17 ст. *unter Bank schieben, unter die Bank schmeissen*
нн. *einen unter die Bank tun* „принизити кого-н.”

При збереженні тієї ж структури словосполучення й асоціативної співвіднесеності слова *Bank*, але заміні дієслівного компонента на компонент з іншою семантикою загальне значення висловлювання конкретизується (дієслівні компоненти позначають різні аспекти дії) й висловлювання не можуть бути визнані варіантами. Підкріплений єдністю значення й структури, образ сприяє збереженню тотожності словосполучення при його модифікаціях: нн. *unter die Bank legen, schieben, stoßen* „відкласти що-н., викинути що-н.” (значення дієслівних компонентів синонімічні).

Іменник *Hals* вживається в ідіоматичних висловлюваннях у декількох значеннях, одне з яких – „*Träger einer Last*”. Мова йде про що-небудь неприємне, якийсь тягар, який людина змушена нести.

нн. *einem auf dem Hals liegen*
etw. auf dem Halse haben
einen auf den Hals schicken

порівн. рнвн. *jmdm. vom Halse schaffen*

нн. *sich etw. vom Halse schaffen* (укр. сидіти в кого-н. на шиї „бути тягарем”)

Цей образ обігрується вже у свн. поезії. Лексер вживає висловлювання *ûf halse sîn*. Мова йде про людину, якій не везло. Вона вирішує відправитися в подорож, щоб звільнитися від нещастя (*unsaelde*), яке її в усьому супроводжує. Пройшовши через ліс, вона викликає: „*unsaelde nu bin ich dir entrûnē*”, думаючи, що тепер нарешті буде щасливою. Проте горе отримує над нею перемогу. Під час подорожі воно сиділо в людини на шиї й перебороло з нею усі перешкоди: *ûf dinē halse wc min gemach* (*gemach* – „*ruhe, Wohlbehagen; ort, wo man ruht*”) [3, 60]. Хоча тотожність образів в синхронії й діяхронії є безсумнівною, ідіоми варто визнати різними одиницями, тому що вони виражають різні аспекти дії. Тотожність словосполучення в синхронії й діяхронії завжди ґрунтується на комплексі критеріїв: єдності семантики, структури й образу.

Таким чином, дослідження образної організації ФО XI-XVII століть дає уявлення про побут, життєвий устрій та психологію німецького народу в досліджуваній період. Існує два основних джерела утворення ФО: усне та письмове мовлення. У першому випадку ФО утворюються з вільних сполучень слів, що являють собою більш-менш докладний опис умов побуту, суспільних явищ, взаємовідношень. У другому випадку фразеотворення відбувається на матеріалі текстів художньої літератури, публіцистики, наказів, різних документів. Значна частина ФО у нашому матеріалі відноситься до книжного, “високого” стилю, інші мають яскраво виражений мовленнєвий характер, походячи зі сфери побуту німецького народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Райхштейн А.Д. Тексты лекций по фразеологии современного немецкого языка. Вопросы фразеологической семантики. – М.: Ин-т иностр.яз.им.М.Тореза, 1981. – 77 с.
2. Теля В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и

- лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», - 1996. – 288 с.
3. Lexer M. Mittelhochdeutsches Wörterbuch. - Leipzig: S.Hirzel Verlag, 1956. – 343 S.
 4. Röhrich L. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1-5, Freiburg, Basel, Wien: Herder-Verlag 1995.- 1910 S.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины и пути формирования образности фразеологических единиц немецкого языка XI-XVII вв., устанавливается характер взаимоотношений двух основных тенденций развития: тенденции к изменению фразеологического состава под воздействием экстра- и интралингвистических факторов и тенденции к его стабильности.

SUMMARY

The formation of Middle German language image-bearing phraseological units are contemplated in the article. The nature of relationships of two main tendencies of development is established: the tendencies to change phraseological semantik under the extralinguistics and intralinguistics reasons and tendency to its repeatability. Also are underlined the importance of polyplane and actuality of image which based for thinking over in the development of phraseological semantik.